

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

УДК 021:027.52:061.22 (477.41)«1900/1907»

В. Ю. Соколов

**ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАВЛЕНКІВСЬКИХ БІБЛІОТЕК
КИЇВСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ ГРАМОТНОСТІ У 1900–1907 РР.**

Мета роботи: характеристика бібліотечної діяльності Київського товариства грамотності з організації та поширення мережі павленківських бібліотек на початку ХХ ст.; дослідження особливостей комплектування книжкового фонду зазначених книгозбірень, своєрідності складу читачів, динаміки основних бібліотечних показників, а також вивчення значення павленківських бібліотек у поширенні просвітництва та культури у центральному регіоні України. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема автор використовував історико-порівняльний, статистичний, хронологічний та інші методи дослідження. Використання сукупності методів дослідження дозволило охарактеризувати діяльність Київського товариства грамотності із заснування павленківських бібліотек, проаналізувати динаміку їхніх основних бібліотечних показників, вивчити особливості функціонування, розкрити їх значення у поширенні просвітництва та культури. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше розкрито особливості заснування павленківських бібліотек Київським товариством грамотності; в отриманні та розширенні даних про діяльність павленківських бібліотек у центральному регіоні України на початку ХХ ст.; у введенні до наукового обігу нових історичних джерел. Порівняльний аналіз динаміки основних бібліотечних показників павленківських бібліотек, заснованих Київським товариством грамотності, дозволив визначити залежність ефективності їхньої роботи від рівня фінансування та якості комплектування книжкових фондів, ініціативи та активності завідуючих бібліотек і місцевої громадськості. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження виявлено, що найбільша активність розвитку павленківських бібліотек припадала на період 1905–1907 рр., що було пов'язано з піднесенням суспільно-політичного життя, підйомом рівня демократизації суспільства, посиленням національно-культурного та просвітницького розвитку. Подальший розвиток павленківських бібліотек було зупинено початком реакції в країні, посиленням поліцейських утисків та заборонаю діяльності Київського товариства грамотності у 1908 р. Встановлено, що павленківські бібліотеки були часто єдиними осередками культури у віддалених населених пунктах, вони здійснювали розгалужені соціальні функції, виконуючи завдання не тільки книгозбірень, а й клубів та музеїв. Доведено, що основний напрям діяльності павленківських бібліотек було орієнтовано на прилучення до читання широких верств населення, зокрема соціальних низів сіл і невеликих містечок; на підтримку освітнього та просвітницького процесів; на скорочення культурної дистанції між центром і периферією; на створення та розвиток культурно-освітнього простору регіону. Визначено, що незважаючи на значну кількість заснованих Київським товариством грамотності павленківських бібліотек (за різними даними від 167 до 267), Товариство не ставило за мету побудувати бібліотечну мережу як таку, що пояснювалося, в основному, прагненням до створення якомога більшої кількості народних бібліотек, незалежно від частоти їхнього розташування.

Ключові слова: історія бібліотечної справи, народні бібліотеки, павленківські бібліотеки, бібліотечна діяльність, культурно-просвітницька діяльність, Ф.Павленков, Київське товариство грамотності, Україна.

В. Ю. Соколов

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАВЛЕНКОВСКИХ БИБЛИОТЕК КИЕВСКИМ ОБЩЕСТВОМ ГРАМОТНОСТИ В 1900–1907 ГГ.

Цель работы: характеристика библиотечной деятельности Киевского общества грамотности по организации и распространению сети павленковских библиотек в начале XX в.; исследование особенностей комплектования книжного фонда указанных библиотек, своеобразия состава читателей, динамики основных библиотечных показателей, а также изучение значения павленковских библиотек в распространении просвещения и культуры в центральном регионе Украины. **Методология** исследования заключается в применении общенаучных и специальных методов познания, в частности автор использовал историко-сравнительный, статистический, хронологический и другие методы исследования. Использование совокупности методов исследования позволило охарактеризовать деятельность Киевского общества грамотности по созданию павленковских библиотек, проанализировать динамику их основных библиотечных показателей, изучить особенности функционирования, раскрыть их значение в распространении просвещения и культуры. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые раскрыты особенности основания павленковских библиотек Киевским обществом грамотности; в получении и расширении данных о деятельности павленковских библиотек в центральном регионе Украины в начале XX в.; во введении в научный оборот новых исторических источников. Сравнительный анализ динамики основных библиотечных показателей павленковских библиотек, организованных Киевским обществом грамотности, позволил определить зависимость эффективности их работы от уровня финансирования и качества комплектования книжных фондов, инициативы и активности заведующих библиотек и местной общественности. **Выводы.** В результате проведенного исследования выявлено, что наибольшая активность развития павленковских библиотек была в период 1905–1907 гг., что было связано с подъемом общественно-политической жизни, повышением уровня демократизации общества, усилением национально-культурного и просветительского развития. Дальнейшее развитие павленковских библиотек было остановлено началом реакции в стране, усилением полицейских притеснений и запретом деятельности Киевского общества грамотности в 1908 г. Установлено, что павленковские библиотеки были часто единственными очагами культуры в отдаленных населенных пунктах, они осуществляли разветвленные социальные функции, выполняя задачи не только библиотек, но и клубов и музеев. Доказано, что основное направление деятельности павленковских библиотек было ориентировано на приобщение к чтению широких слоев населения, в том числе социальных низов сел и небольших городков; на поддержку образовательного и просветительского процессов; на сокращение культурной дистанции между центром и периферией; на создание и развитие культурно-образовательного пространства региона. Определено, что несмотря на значительное количество организованных Киевским обществом грамотности павленковских библиотек (по разным данным от 167 до 267), Общество не ставило целью построение библиотечной сети как таковой, что объяснялось в основном стремлением к созданию как можно большего количества народных библиотек, независимо от частоты их расположения.

Ключевые слова: история библиотечного дела, народные библиотеки, павленковские библиотеки, библиотечная деятельность, культурно-просветительская деятельность, Ф. Павленков, Киевское общество грамотности, Украина.

V. Sokolov

THE ORGANIZATION OF ACTIVITY PAVLENKOV LIBRARIES BY KYIV LITERACY SOCIETY IN 1900–1907

Purpose of Article. The purposes of the article are to characterize the librarian activity of the Kyiv literacy society in the organization and distribution of the Pavlenkov libraries network at the beginning of the twentieth century; to study the characteristics of acquisition of books of those libraries, the originality of readers, dynamics of basic library indicators; to analyse the importance of Pavlenkov libraries in spreading education and culture in the central region of Ukraine. **Methodology.** The research methodology is to apply

general specific and special methods. The author uses historical-comparative, statistical, chronological and other methods. The using of these research methods allow to characterize the activities of the Kyiv literacy Society, concerning foundation of Pavlenkov libraries and to analyse the dynamics of the main librarian indicators, to study features of their function and to show their significance in the spread of education and culture. **Scientific Novelty.** The scientific novelty of the article in the fact that the author is the first who has researched the features of the Pavlenkov libraries foundation by Kyiv literacy society; obtained and expanded activity of Pavlenkov libraries in the central region of Ukraine in the early twentieth century; put new historical sources into scientific circulation. The comparative analysis of the dynamics of the main indicators of Pavlenkov libraries, based Kyiv literacy society, allows to determine the dependence of the efficiency of their work on the level of funding and the quality of Collection, initiatives and activities of heads of libraries and the local community. **Conclusions.** It is proved that the most active development of Pavlenkov libraries was in the period of 1905-1907, which was associated with the rise of political life, the democratization of society, the strengthening of national cultural and educational prosperity. The further development of Pavlenkov libraries stopped because of the reaction policy in the country, increasing of the police harassment and the prohibition of Kyiv literacy society in 1908. It is underlined that Pavlenkov libraries were often the only centres of culture in the remote places. They also executed different social functions and were not only libraries, but also clubs and museums. It is proved that the main direction of Pavlenkov libraries activity was aimed to readers from the simple population, especially among the lower classes in villages and small towns, to reduction of the cultural distance between the centre and periphery, to the creation and development of cultural and educational space in the region. It is determined that despite a significant number of Pavlenkov libraries, established by the Kyiv literacy society (according to various sources from 167 till 267), the company had not put the goal to build a library network. They wanted to create as many public libraries as they could, regardless the frequency of their location.

Keywords: history of Library science, public libraries, Pavlenkov libraries, library activities, cultural and educational activities, F. Pavlenkov, Kyiv Literacy Society, Ukraine.

Одним із важливих завдань дослідження історії розвитку бібліотечної справи є вивчення особливостей та своєрідності становлення бібліотек різних типів і видів та аналіз специфіки їхнього розвитку в окремих регіонах країни. Пошук та критичний розгляд виявлених джерел і вивчення досвіду, накопиченого книгозбірнями різних видів у сфері поширення знань, читання та просвітництва на різних історичних етапах еволюції суспільства, дозволяють розкрити соціальні чинники розвитку та значення бібліотек і бібліотечної справи у розвитку культури, дослідити закономірності еволюції бібліотечного будівництва.

На початку ХХ ст. в Україні, окрім бібліотек, активну культурно-просвітницьку та бібліотечну діяльність здійснювали чисельні культурно-освітні установи та громадські організації, зокрема товариства грамотності. Вони створювалися у різних містах країни, одним із них було Київське товариство грамотності (КТГ). Розвиток культурно-просвітницької діяльності КТГ ще у дореволюційні часи неодноразово привертав увагу дослідників. Зокрема, Є. Мединський та С. Сірополко роз-

кривали питання організації та проведення Товариством народних читань у м. Києві [21; 34]. Проте і тоді, і в радянські часи, і пізніше, науковці аналізували здебільшого освітньо-педагогічну діяльність КТГ. Після здобуття Україною незалежності значно зріс інтерес істориків до питань культурно-просвітницької діяльності КТГ, зокрема у сфері поширення книг серед населення шляхом відкриття бібліотек та книжкових складів [5; 6; 7; 14; 16; 19]. Особливо слід виокремити ґрунтовні дослідження М. Зніщенка з вивчення розвитку культурно-просвітницької діяльності бібліотек, заснованих КТГ [12–15]. Однак, всебічна діяльність КТГ із заснування, поширення та розвитку в регіоні мережі шкільних та народних бібліотек, зокрема павленківських, ще не була окремих предметом наукових пошуків. Певні відомості про діяльність павленківських бібліотек (ПБ), відкритих КТГ, знаходимо у статтях, що були присвячені історії бібліотечної справи в окремих губерніях та повітах центрального регіону України, розвитку народних бібліотек країни або окремим аспектам діяльності КТГ (праці О. Айвазян,

В. Волошенко, О. Гордійчука, О. Завальнюка, М. Зніщенка, Т. Каросвої, Л. Соляник та ін.).

Метою цієї статті є характеристика бібліотечної діяльності Київського товариства грамотності з організації та поширення мережі ПБ на початку ХХ ст.; дослідження особливостей комплектування книжкового фонду зазначених книгозбірень, своєрідності складу читачів, динаміки основних бібліотечних показників, а також вивчення значення ПБ у поширенні просвітництва та культури у центральному регіоні України.

Павленківські бібліотеки – це безкоштовні громадські бібліотеки, що отримали свою назву на честь видатного російського видавця та культурно-просвітницького діяча Флорентія Федоровича Павленкова (1839–1900). Поряд із міськими і сільськими безкоштовними читальнями, бібліотеками-читальнями, чайними-читальнями та іншими громадськими книгозбірнями вони відносилися до категорії народних бібліотек та діяли здебільшого у селах і містечках Російської імперії у період 1900–1917 рр. за кошти заповіту видавця та завдяки фінансовій та організаційній участі співзасновників (земств, культурно-освітніх та просвітницьких комітетів, товариств, селянських громад, інших установ та організацій) або коштом приватних осіб. Як правило, такі книгозбірні мали назву «Библиотека-читальня им. Ф. Ф. Павленкова». До 1905 р. ці книгозбірні, перебуваючи на правах народних бібліотек, відкривалися на умовах «Правил о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними» (1890), згідно з якими дозволялося комплектувати їх тільки книгами, схваленими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Проте, порівняно з іншими народними бібліотеками, ПБ у питаннях комплектування книжкових фондів перебували у дещо кращому становищі, ніж інші народні книгозбірні, оскільки безпосередньо комплектувалися книгами видавництва Ф. Павленкова. Спеціально для них було видано «Каталог книг для бесплатных народных библиотек, учреждаемых на средства, завещанные покойным книгоиздателем Ф. Ф. Павленковым» (СПб., 1901). У 1906 р. новими «Правилами» права народних бібліотек щодо комплектування були прирівняні до

прав публічних бібліотек, що значно розширило можливості формування їхніх книжкових фондів. На жаль, після революційних подій і воєн доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.), на довгі роки, ім'я Ф. Павленкова було забуто, а бібліотеки, названі на честь його імені, – реорганізовані або знищені. Певне відродження цих книгозбірень почалося з середини 1990-х рр., хоча окремі спроби повернути увагу громадськості до цих бібліотек відбувалися і раніше.

Історія ПБ починається із складання testamentу Ф. Павленкова, який перед своєю смертю у січні 1900 р. заповів 100 тис. руб. на відкриття двох тисяч безкоштовних народних бібліотек здебільшого у сільській глибинці (ще 50 тис. руб. було використано на їхній подальший розвиток). На кожен бібліотеку з фонду Ф. Павленкова виділялося 50 руб. і стільки ж мали внести співзасновники на місцях, які також повинні були знайти й оплачувати відповідне приміщення для розміщення книгозбірні та роботу бібліотекаря. Павленківським фондом керували три розпорядники його заповіту (М. Розенталь, В. Черкасов, В. Яковенко), які зверталися з ініціативою заснування бібліотек до земств, просвітницьких організацій та ін., пропонуючи оплатити половину вартості сторублевого комплекту книг (приблизно 300–400 книг). Павленківський фонд на пільгових умовах брав зобов'язання комплектувати дані книгозбірні виданнями друкарні Ф. Ф. Павленкова.

Серійні павленківські видання переслідували загальнодемократичні, просвітницькі завдання та склалися з релігійно-моральних, історико-біографічних, художніх, науково-популярних, суспільно-політичних, сільсько-господарських та інших творів, що були доступні для селян і робітників і за ціною, і за змістом. Головну соціальну мету Ф. Павленков вбачав у тому, щоб завдяки розповсюдженню книг, які він видавав, сприяти формуванню свідомої особи, якою важко було б маніпулювати та яка змогла б сама вирішувати власну долю і долю своєї країни. Зазначеній меті повинні були служити й ПБ, що надавали б також певного поштовху для розширення мережі народних книгозбірень у селах і містечках [33, 56-57]. Така просвітницька програма, що піді-

ймала б рівень культури нижчих прошарків населення Російської імперії, зокрема селянства, на більш високий рівень духовного розвитку, в цілому сприяла б формуванню громадянського суспільства в країні. Ф. Павленков був майже єдиним у Росії просвітницьким діячем, що орієнтувався на приклад Франції, де в 1860-х рр. видатний політик, письменник, викладач і видавець Жан Массе (1815–1894) почав відкривати в селах так звані «комунальні бібліотеки» (було засновано понад 400 книгозбірень), а потім створив громадську Лігу народної освіти, яка вирішила у Франції про-

блему загальної освіти та звільнила школу від клерикального впливу [37, 132].

Упродовж 1901–1911 рр. у 53 російських губерніях було відкрито понад дві тисячі ПБ, більшість із них було засновано за допомогою повітових земств (1547 книгозбірень). Там, де земств не було (це майже половина губерній Російської імперії), ПБ організовувалися освітніми товариствами (320) та Комітетами піклування про народну тверезість (КПНТ) (55) [38, 26; 41, 86–87]. Динаміку відкриття ПБ можна прослідкувати за наступною таблицею [29, 9–10].

Роки	1901	1902	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Кільк. засн. ПБ	24	230	313	215	338	242	178	112

Узагальнюючі дані щодо кількості діючих ПБ у різних губерніях Росії були представлені у виступі В. Яковенко на Першому всеросійському з'їзді з бібліотечної справи у 1911 р. Зокрема, В. Яковенко повідомляв, що на той час у Полтавській губернії діяло 44 ПБ, у Чернігівській – 28 [4, 778; 38, 26]. Проте, загальна кількість заснованих ПБ була дещо більшою, оскільки певна їх частина, після нетривалого терміну роботи, за розпорядженням влади або з інших причин припинила свою діяльність. Так, відомо, що до 1908 р. у трьох південно-західних губерніях (Київській, Подільській та Волинській) діяло від 167 до 267 ПБ. Наприклад, до початку 1905 р. у Київській губернії було 25 ПБ, у Подільській – 24, у Волинській – 6 [25, 88–89]. Через рік у зазначених губерніях діяло 87 ПБ (у Київській – 35, у Подільській – 33, у Волинській – 19) [26, 42]. Всі вищезазначені книгозбірні були засновані завдяки організаційній діяльності та фінансовій допомозі КТГ.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Київській губернії функціонувало 42 просвітницькі організації, з яких найбільшою було КТГ, що ставило на меті поширення освіти, письменності та підвищення культурно-освітнього рівня населення, здебільшого, Київської губернії. З 1898 р., коли КТГ очолив В. Науменко, діяльність організації набула

загальнонаціонального характеру. В 1901 р. Товариство налічувало 366 дійсних та 17 почесних членів, у 1902 р. – 463 дійсних членів, у 1906 – 614. На початку XX ст. Товариство активно займалося шкільною, видавничою, просвітницькою та культурно-освітньою справами. Зокрема, завдяки його фінансовій та організаційній підтримці відкривалося багато шкільних та народних бібліотек. Книгозбірні та читальні, що були створені КТГ наприкінці XIX – на початку XX ст., ставали культурними осередками з підвищення і загального рівня грамотності та культури, і з розповсюдження основних компонентів національної культури, зокрема поширення української мови, певних елементів культури українського етносу в Південно-Західному краї. У роботі Товариства брали участь такі визначні діячі українського просвітництва, як Л. Бродський, С. Кульженко, М. Лисенко, Л. Лічков, В. Науменко, Т. Осадчий та ін., їхня діяльність надихала широкі кола інтелігенції на активні дії, що були направлені, зокрема, на відкриття народних книгозбірень, створення приватних публічних бібліотек тощо [14, 32]. Як вважають А. Коцур та О. Гордійчук, КТГ за весь період свого існування (1882–1908 рр.) відкрило приблизно від 700 до 1000 бібліотек [19, 126; 164]. На думку М. Зніщенка та Л. Соляник, КТГ відкрило понад 1000 бібліотек [14, 7]. За дослідженнями В. Волошенко, вже на початок

1904 р. бібліотек, що були відкриті КТГ, було більше 1285, з них 711 було організовано для Київського губернського КПНТ [2, 40]. Річ у тому, що у 1901 р. за дорученням почесного члена КТГ, київського губернатора Ф. Ф. Трепова, Товариством, завдяки фінансовій допомозі Київського губернського КПНТ, було організовано 700 невеликих бібліотек (приблизно по 50 книг у кожній), здебільшого, у сільській місцевості [32, 72]. У звіті КТГ за 1902 р. зазначалося, що КТГ «...летом 1902 года были пополнены на 1050 руб. 700 библиотек в Киевской губернии, открытыя в 1901 г. на средства Киевского губернского комитета трезвости» [23, 70].

У 1900 р. КТГ взяло на себе зобов'язання із заснування бібліотек імені Ф. Ф. Павленкова у межах Київської, Подільської та Волинської губерній. Дозвіл на відкриття ПБ надавало Міністерство внутрішніх справ. У 1900 р. бібліотечна рада КТГ розпочала переговори з розпорядниками заповіту Ф. Павленкова щодо започаткування ПБ. У 1901 р. було домовлено, що Товариство бере на себе зобов'язання з пошуку сіл у Київському генерал-губернаторстві, де необхідно було б відкрити відповідні книгозбірні, а також зобов'язується укласти статут такої бібліотеки і затвердити його у губернатора [5, 66-67]. Отже, з 1901 р., завдяки фінансовій та організаційній допомозі КТГ, у Київській губернії почали відкриватися перші ПБ, проте щодо кількості заснованих КТГ бібліотек ім. Ф. Ф. Павленкова у дослідників немає єдиної думки. За відомостями О. В. Корнієвської, до 1908 р., коли Товариство було заборонено, було укомплектовано 204 павленківські бібліотеки, ще на 50 існуючих бібліотек було накладено арешт [18, 249]. За дослідженнями М. Зніщенка та Л. Соляник, у 1907 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях діяло 168 ПБ, заснованих КТГ [14, 32]. На думку російської дослідниці ПБ, президента Міжрегіональної громадської організації Клуб ЮНЕСКО «Содружество Павленковских библиотек» Наталії Ярославцевої (на підтвердження своєї думки вона посиляється на промову В. Яковенко [38, 26]), коли у 1908 р. владою була заборонена діяльність КТГ, було закрито також 267 заснованих ним ПБ [40, 8].

Основним джерелом інформації про роботу ПБ, заснованих КТГ у межах Київської, Подільської та Волинської губерній, є щорічні звіти Товариства, що друкувалися з 1901 до 1907 р., з яких дізнаємося, що на заснування кожної ПБ витрачалося приблизно від 106 до 155 руб. До тих 50 руб., що надходили як книги за заповітом книговидавця, КТГ додавало, здебільшого, 25–30 руб., а решта грошей надходила від пожертвувань приватних осіб (вчителів, землевласників, лікарів, священників, писарів, агрономів та ін.), земств, сільських товариств, КПНТ та інших установ і громадських організацій [22, 5]. У 1901 р. виконувачі заповіту Ф. Павленкова надіслали до КТГ книг на суму 500 руб. для відкриття 10 бібліотек [22, 90]. Проте, заступником голови бібліотечної комісії КТГ Т. Осадчим вдалося відкрити спочатку лише п'ять книгозбірень, зокрема у м. Саврань Київської губернії (25 руб. додало КТГ та 25 руб. надійшло від місцевого рабина і єврейського товариства з умовою дозволу євреям користуватися книгами цієї книгозбірні). Надалі було відкрито ще чотири ПБ, зокрема у с. Степанівка Подільської губернії (50 руб. на заснування книгозбірні пожертвував О. Севастьянов, який став завідувачем бібліотеки), в с. Журавичі Подільської губернії (25 руб. від КТГ та стільки ж від «господина Кириленко»), в с. Борщово Київської губернії (25 руб. від КТГ та стільки ж від «госпожи Еремеевой»). У вищезазначеному році у м. Базалія Волинської губернії маленьку волосну бібліотеку було перейменовано на павленківську з відповідним поповненням книжкового фонду від розпорядників заповіту Ф. Павленкова [22, 91].

На 1902 рік КТГ було заплановано відкрити 20 ПБ. Кількість ПБ у тому році у трьох вищезазначених губерніях зросла до 30: 13 було засновано у Київській губернії, 12 – у Подільській і 5 – на Волині [23, 72]. З 30 ПБ вісім було засновано на кошти місцевих КПНТ. У 1901–1902 рр. книжкові фонди близько 40% ПБ були складені за сприяння сільських громад, КПНТ та волосних правлінь. Ще 40% бібліотек у 1901 р. і 33% у 1902 р. отримали фінансову допомогу від освітян, землевласників, священників, мирових посередників, лікарів, агрономів та ін. [2, 44]. Як правило,

сільські товариства виділяли на потреби ПБ незначні кошти (приблизно 20 руб. на рік). У 1903 р. майже 80% ПБ, що були започатковані КТГ, було засновано завдяки фінансовій допомозі приватних осіб та місцевих КПНТ.

Формуванням бібліотек і комплектуванням їх фондів займалась бібліотечна комісія, яка розробляла програму діяльності кожної бібліотеки. Бібліотечна комісія КТГ, яку певний час очолював Л. Лічков, що став у 1915 р. директором Київської міської публічної бібліотеки, організовувала та намагалася контролювати роботу заснованих Товариством книгозбірень [5, 67]. Серед головних завдань діяльності бібліотечної комісії були: заснування сільських, шкільних бібліотек та ПБ; безкоштовна розсилка книг зазначеним бібліотекам, державним та громадським установам і приватним особам; організація систематичного комплектування та звітності даних книгозбірень. Про інтенсивність роботи комісії свідчить наступний факт – тільки за шість місяців 1903 р. зусиллями її членів було відкрито вісім ПБ [14, 20]. До 1904 р. усі організаційні клопоти з формування ПБ взяв на себе завідувач київського книжкового складу Тихін Іванович Осадчий (1866–1945), який вів листування та підтримував стосунки із співзасновниками цих бібліотек. У звіті про діяльність КТГ за 1903 р. зазначалося, що з усього складу Товариства лише Т. Осадчий працював у провінції та підтримував стосунки із завідувачами бібліотек [23, 119]. За часів діяльності Т. Осадчого й за активного сприяння КТГ відкрило 246 сільських бібліотек, а у 1901 р., як вже зазначалося, виконало велике замовлення київського губернатора Ф. Трепова на заснування 700 невеликих бібліотек для Київського губернського КПНТ [2, 40]. У коло обов'язків Т. Осадчого входило діловодство, листування із розпорядниками заповіту Ф. Павленкова, клопоти з підбору, комплектування і пересилки книг. Завдяки його активній діяльності КТГ випереджало всі інші громадські установи імперії у справі заснування ПБ [3, 27]. Більшість ПБ Т. Осадчий відкривав особисто, що, без сумніву, мало велике значення для налагодження стосунків із селянством, їхнього ознайомлення з діяльністю КТГ, життєдіяльністю і видавничою справою Ф. Павленкова.

У 1903 р., за дослідженнями В. Волошенко, КТГ було засновано 18 ПБ, які, здебільшого, розмістилися у приміщеннях шкіл та волосних управ [2, 42–43]. На відкриття даних книгозбірень було витрачено 2785 руб. 37 коп., зокрема 900 руб. від розпорядників заповіту Ф. Павленкова та 350 руб. від сільських товариств. Значна частина решти грошей була надана КТГ. Отже, завдяки ініціативі КТГ у 1903 р. у центральному регіоні України діяло вже 45 ПБ [24, 78]. У цьому ж році було отримано звіти від 22 ПБ. За відомостями, наданими завідувачами ПБ, кількість абонентів у книгозбірнях коливалася від декількох десятків до декількох сотень осіб [24, 88]. Наприклад, у ПБ м. Сміла Київської губернії було 976 абонентів, с. Ванява Київської губернії – 586, м. Новокостянтинівка Подільської губернії – 203, с. Борщово Київської губернії – 185, с. Шаргородське Подільської губернії – 34 абонента [24, 81]. Кількість відвідувань складала від 260 до 5298 на рік (у середньому приблизно 1800), а щодня – приблизно від 10 до 50. Книговидача також була нерівномірною, наприклад, у бібліотеці ім. Ф. Ф. Павленкова при чайній-читальні КПНТ в с. Концеба Подільської губернії вона становила п'ять книг у день, а в чайній-читальні с. Тарасівка Київської губернії щодня видавали приблизно 100 книг узимку та 70 – влітку.

За звітами 1904 р., що були отримані від 28 ПБ, у зазначених книгозбірнях нараховувалося 5960 абонентів (підлітків до 18 років – 44%, дорослих – 38%, дітей до 12 років – 18%). Середній показник кількості абонентів на одну ПБ становив приблизно 200 осіб. У найбільшій ПБ у м. Сміла кількість абонентів зросла до 1127. Найменша їхня кількість була в бібліотеці с. Шаргородське Подільської губернії, а саме – 45. Найбільша відвідуваність була в ПБ м. Богопіль Подільської губернії – 6140, найменша в с. Сарнове тієї ж губернії – 139 [25, 90]. Проте, показники відвідування та кількості абонентів у звіті бібліотеки в с. Сарнове збігаються (139), що, безумовно, викликає великий сумнів щодо коректності складання статистичних даних звіту. Аналізуючи дані звітів, можна стверджувати, що письменні селяни активно користувалися книгою та часто читали вголос неписьменним, що кни-

гу часто передавали іншим особам доки вона не поверталася до бібліотеки [25, 91]. За одне відвідування читачу видавали на абонементі 2-5 книг, іноді трішки більше, оскільки ПБ охоплювали значну площу населених районів. Наприклад, ПБ у с. Третельники Подільської губернії обслуговувала 19 сіл, найбільш віддалене з яких знаходилося на відстані 20 км від цієї книгозбірні. З 28 ПБ лише в 13 читачами були тільки мешканці села, де знаходилася книгозбірня. У бібліотеці с. Малиничі Подільської губернії абонентами були мешканці 11 сіл, у книгозбірні с. Богопіль – мешканці дев'яти сіл. Загалом, 28 зазначених бібліотек обслуговували 95 сіл [25, 91]. Всього у 1904 р. КТГ було засновано 10 ПБ (сім – у Київській, дві – у Подільській, одна – у Волинській губерніях). На їхнє відкриття було витрачено 1066 руб. 98 коп. (від фонду Ф. Павленкова – 500 руб. книгами, від пожертвувань – 274 руб. 50 коп., від бібліотечної комісії КТГ – 267 руб. 48 коп.). На поповнення книжкового фонду ще 21 ПБ було витрачено 250 руб., з яких лише 30 руб. було від приватних осіб [25, 82].

Із 28 вищезазначених ПБ, що надали звіти у 1904 р., 10 було розміщено в приміщеннях училищ і церковно-приходських шкіл, шість – у приміщеннях чайних КПНТ, п'ять – при волосних управах, чотири – при сільських товариствах, три – у приміщеннях приватних осіб [25, 102-103]. З 28 книгозбірень лише 11 мали читальні, з яких п'ять було в приміщеннях чайних КПНТ, три – у приміщеннях навчальних закладів, дві – у приміщеннях волосних управ. Читальні, що були розташовані у приміщеннях шкіл і волосних управ, у будні дні працювали не завжди (здебільшого – тричі на тиждень), а в чайних – щоденно [25, 93]. Взимку, коли відвідувачів було найбільше, кількість користувачів читалень досягала приблизно 50–60 осіб у день, іноді до 80. Середня відвідуваність становила 30 осіб у день. Досить часто в читальнях ПБ організовували народні читання. Наприклад, у читальні ПБ у м. Богопіль Подільської губернії у 1904 р. було проведено 10 лекцій учителем місцевого училища. Загалом, у багатьох звітах ПБ зазначалося про важливість і необхідність читання вголос, проведення лекцій і літературних вечорів, для чого треба було мати окремі

приміщення для щоденної роботи бібліотеки та окрему від приміщення абонементу читальню. Читальні, здебільшого, відвідували особи чоловічої статі [25, 94]. Насамперед, інтерес викликала художня література, книги на релігійно-моральні теми, праці з історії та географії. У селах значний інтерес викликала і сільськогосподарська література. З художніх творів найбільше читали твори Г. Андерсена, братів Грімм, М. Гоголя, М. Горького, В. Короленка, О. Пушкіна, Ч. Діккенса, Ф. Достоевського, М. Некрасова, Л. Толстого, А. Чехова, Г. Сенкевича, Т. Шевченка, праці М. Рубакіна, В. Лункевича, В. Водовозова. З окремих творів найбільше користувалися попитом «Робинзон Крузо» Даніеля Дефо, «Князь Серебряный» Олексія Толстого, «Утраченный рай» Джона Мільтона, «Дон Кихот» Мігеля де Сервантеса, «Принц и нищий» Марка Твена, «Слепой музыкант» В. Короленка, «Хижина дяди Тома» Гарріета Бічер-Стоу, «Кавказский пленник» Льва Толстого. Багато запитів читачів було на твори української літератури, які здебільшого не задовольнялися «за неимением оных». Завідувачі бібліотек, як уже зазначалося, часто скаржилися на недостатню кількість релігійно-моральної літератури. З періодики часто запитували журнали «Нива», «Вокруг света», «Русская мысль» [25, 95].

У 1905 р. КТГ було відкрито 32 павленківські бібліотеки (13 – у Волинській, 10 – у Київській, 9 – у Подільській губерніях), на які було витрачено 3423 руб. 53 коп. (1600 руб. як книги від розпорядників заповіту Ф. Павленкова, 1055 руб. від приватних осіб, земських управ, сільських товариств та інших установ, – 325 руб. від місцевих КПНТ, від бібліотечної комісії КТГ – 768 руб. 53 коп.) [26, 18]. Отже, наприкінці 1905 р. у трьох вищезазначених губерніях діяло 87 ПБ (35 – у Київській, 33 – у Подільській і 19 – у Волинській губерніях) [26, с. 42]. Окрім них, наприкінці 1905 р. було отримано дозвіл на відкриття ще трьох павленківських книгозбірень, зокрема в с. Петро-Павлівська Борщагівка Київського повіту. В 1905 р. було також поповнено новими книгами 13 ПБ на суму 136 руб. 55 коп. У зазначеному році КТГ надіслало листа до В. Яковенка (одного з розпорядників заповіту Ф. Павленкова) з проханням надіслати кошти або

книги на поповнення фондів інших існуючих ПБ, на що останній відповів про неможливість виконання прохання доти, поки не буде відкрито 2000 ПБ, як зазначено у заповіті.

У 1905 р. було отримано звіти від 36 ПБ, з яких лише 23 надавали повну інформацію. За отриманими даними, ПБ нараховували від 74 до 3444 абонентів (більшість книгозбірень мала в середньому 250–300 абонентів). З усієї кількості абонентів 40% – дорослі особи, 40% – підлітки (з 12 до 17 років), 20% – діти. Кількість відвідувань становила від 263 до 2107 у рік (в середньому 800–900) [26, 54–55]. На абонементі видавали за одне відвідування від двох до восьми книг кожному читачу. Як вже повідомлялося, селяни часто у себе вдома читали книги вголос певному колу слухачів. Іноді для таких колективних читань слухачі приїжджали з сусідніх сіл. Завідувач ПБ у с. Малиничі Подільської губернії у своєму звіті просив членів бібліотечної комісії дати дозвіл на видачу читачам щоразу 20–25 книг терміном на один-два місяці для того, щоб «односельчане меняли эти книги между собой и после прочтения всеми желающими книги возвращались бы в библиотеку, иначе каждому желающему читать приходится за 9–10 вёрст ходить за книгой каждую неделю» [26, 47]. Проте, зазначене прохання було відхилено, оскільки подібний захід призвів би, як зазначали члени бібліотечної комісії, до швидкого збіднення, ветхості та знецінювання невеликих книжкових фондів ПБ.

У ПБ була відносно велика кількість ветхих (потріпаних) книг. У 1905 р. їхня кількість у кожній бібліотеці становила від 4 до 75 книг (здебільшого 30–40), а кількість зниклих (неповернутих) – від 4 до 173 книг (у середньому 20–30) [26, 47–48]. Отже, за рік, щоб підтримувати засновану кількість фонду, треба було поповнювати книгосховище мінімум на 50 книг. За думкою В. Волошенко, впродовж 1902–1906 рр. кожна ПБ із причин ветхості книг втрачала від 13 до 160 видань. Деякі книги ставали настільки потріпані, що їх не можна було вже читати [2, 43]. Майже в усіх звітах йшлося про збільшення попиту на книги, а бібліотекарі постійно просили про поповнення книжкових фондів книгозбірень, які часто були в селах єдиним місцем безкоштовного

користування книгою для дорослих і дітей. Члени бібліотечної комісії намагалися щороку поповнювати книгами певну кількість ПБ, переважно тих, що надсилали звіти, на суму 5–10 руб. (30–40 книг). Це було, звісно, недостатнім для сталого розвитку книгозбірень. Поступово внаслідок старіння фондів в усіх досліджуваних книгозбірнях зменшувався відсоток дорослих читачів, про що неодноразово зазначали завідувачі ПБ.

Обсяги книжкового фонду ПБ значно коливалися і були нерівномірними. У найбільшій із зазначених книгозбірень у м. Сміла фонд у 1903 р. становив 1137 тт., із них 408 надійшло від КТГ, 459 було придбано на пожертвування, 120 передано з недільної школи, 150 – шляхом дарування [24, 83–90]. У наступному році книжковий фонд зазначеної бібліотеки виріс приблизно на 35% і становив 1592 тт. Проте завідувач цієї книгозбірні, незважаючи на значне поповнення фонду (та як і всі інші бібліотекарі ПБ), щорічно скаржився на перебої з комплектуванням та на недостатню кількість книг. Найменшу кількість книг у 1904 р. мала ПБ у с. Терешки Волинської губернії – 413. Слід зазначити, що у Волинській губернії у 1904 р. була порівняно з Київською та Подільською губерніями найменша кількість ПБ, а саме – 6. Проте Волинська земська управа зазначала, що у 1905 р. вона зможе виділити кошти на відкриття 300 ПБ [25, 83]. До кінця 1906 р. у Волинській губернії за сприяння КТГ вдалося відкрити понад 70 ПБ.

Зазвичай, після відкриття нової ПБ у перший рік її діяльності до неї записувалося багато читачів. Так, наприклад, до бібліотеки в с. Козацьке Київської губернії, що була утворена у 1904 р. у приміщенні двокласного училища, записалося протягом трьох місяців 137 читачів, багато з яких просили комплектувати фонди книгозбірні «книгами посерьёзней». Цікаво, що в зазначеній бібліотеці великим попитом користувалися книги з сільського господарства та релігійно-моральна література [25, 95]. Так само, у перші два місяці роботи ПБ у с. П'ятківці Гайсинського повіту Подільської губернії, що була відкрита у жовтні 1904 р. у приміщенні двокласного училища, до неї записалося 186 читачів. Їхні запити стосувалися здебільшого суспільно-політичної, філософ-

ської, історичної та релігійно-моральної літератури. Завідувач цієї книгозбірні, котрий був учителем, у звіті прохав надіслати релігійно-моральну літературу, а також зазначав, що «непонятными оказались сочинения Лескова, которые возвращаются неп прочитанными» [25, 96]. Про необхідність покращення комплектування фондів релігійно-моральною літературою писав і завідувач ПБ у с. Яланці Подільської губернії, що була заснована у червні 1904 р. і до початку 1905 р. нараховувала вже 235 абонентів. Завідувач зазначеної вище бібліотеки також наголошував, що «народная школа обучает только грамоте и счёту, не развивая учеников умственно и потому крестьянам совершенно недоступны беллетристические сочинения», а читачі книгозбірні, зокрема літні особи, «настоячиво просят лишь религиозно-нравственных книг» [25, 96]. Проте, були й ПБ, які майже зовсім не відвідували користувачі. Наприклад, до читачів ПБ, що була відкрита у вересні 1904 р. у приміщенні училища в с. Станишівка Київської губернії, за чотири місяці записалося лише 16 абонентів. Завідувач бібліотеки у своєму звіті пояснював це тим фактом, що «многие книги уже известны населению, т.к. при училище раньше была уже библиотека, что старики просят религиозно-нравственных книг и что желательна присылка «классических произведений», т.к. среди пригородного населения села есть лица, получившие даже среднее образование» [25, 95-96]. Певну частину читачів ПБ становили нижні військові чини, що навчилися грамоті в армії. Були користувачі й із вищих суспільних станів. Зокрема, завідувач ПБ у с. Попівці зазначав, що навколо села проживало багато дрібнопомісних дворян, які не мали можливості збирати книги для власних книгозбірень і тому активно користувалися бібліотечними послугами зазначеної книгозбірні [25, 93-95].

Здебільшого, ПБ, що була відкрита завдяки ініціативі й фінансовій допомозі КТГ, мала приблизно 500–600 видань і отримувала нові книги, зазвичай, шляхом пожертвувань від приватних осіб та від різних установ. Наприклад, до ПБ Шаргородської слободки у 1904 р. було передано книг від Могилівського повітового КПНТ Подільської губернії на суму 8

руб. (73 книги); до книгозбірні с. Ташлик Київської губернії було надіслано 164 книги на суму 11 руб. 69,5 коп. від Київського губерньського КПНТ [25, 92]. Проте загалом, рік у рік, за відсутності або за незначного комплектування новими виданнями бібліотечні фонди ПБ швидко застарівали, а книги все більше набували непридатного стану. Звідси, читачий попит у ПБ часто не задовольнявся. Наприклад, як зазначав завідувач бібліотеки ім. Ф. Ф. Павленкова у м. Новокостянтинів Подільської губернії, були читачі, що перечитали всі книги. Внаслідок недостатнього наповнення фондів, взимку іноді на полиці зовсім не залишалося книжок, про що писав, приміром, бібліотекар у с. Валява Київської губернії [26, 47]. До того ж, ПБ погано комплектувалися періодичними виданнями. З 28 бібліотек, що надали свої звіти у 1904 р., 14 не отримували жодного періодичного видання. Решта отримували 1–2 річних комплектів газет чи журналів. У книгозбірнях, де не було жодного періодичного видання, газети та журнали часто приносили зі свого дому священники та вчителі. Проте, ПБ, що знаходилися у приміщеннях КПНТ, здебільшого при чайних-читальнях (до 1905 р. їх було шість), були добре укомплектовані періодикою, оскільки на гроші комітетів систематично виписували для читалень газети, журнали, а також додатки до них – зібрання творів класиків російської та зарубіжної літератури. Наприклад, бібліотека в с. Клебань Подільської губернії отримувала 18 річних комплектів газет та журналів; бібліотека в с. Концеба Подільської губернії отримувала три газети («Русское чтение», «Русская газета» та «Биржевые ведомости»); бібліотека в с. Попівці Подільської губернії отримувала шість річних комплектів газет та журналів [25, 93].

Загалом фонди ПБ на 40–60% були укомплектовані художньою літературою. Приблизно 15% фонду складала історична і біографічна література; 15 % – природничо-наукова; 6–10% – релігійна та духовно-моральна література; 3–5% – книги з медицини, гігієни та сільського господарства; 1–2% – книги з математики, юридичних наук, довідкові видання. Поповнення книжкових фондів для більшості ПБ відбувалося один раз у 2–3 роки (певну

частину, зокрема книгозбірні, що надавали щорічні звіти, поповнювали щорічно). У фондах ПБ була представлена література з широкого кола наук, що дозволяло відвідувачам, відповідно до рівня їхньої освіти й підготовки, брати книги з різних галузей знань. ПБ комплектувалися творами таких прогресивних російських письменників, як О. Пушкін, Л. Толстой, І. Тургенєв, М. Горький, В. Гаршин, О. Герцен, Л. Андрєєв, В. Короленко, В. Вересаєв та ін. Надходило чимало російських народних казок. Зарубіжна класика була представлена творами В. Гюго, Жорж Санд, Е.-Л. Войніч, Е. Золя, Р. Джованьолі та ін. Велику увагу книгозбірні приділяли комплектуванню фондів книгами історичної тематики, зокрема такими виданнями, як «Очерки русской истории XIII века», «История французской революции 1848 года» та тематичними серіями: «Древняя Греция», «Древний Рим», «Культурно-историческая библиотека» тощо. Павленківські бібліотеки ретельно комплектувалися ілюстрованими популярними брошурами з географії та природознавства, наприклад, такими як «Новая Земля», «Подземное царство», «Предсказание погоды» та ін. У фондах були також видання, що пропагували вчення Ч. Дарвіна, К. Маркса та ін.; праці з історії революційних і політичних рухів; книги з питань економіки, вирощування сільськогосподарських культур, забезпечення ґрунту добривами; брошури з питань охорони здоров'я, профілактики захворювань, педагогіки та ін. В усіх досліджуваних книгозбірнях, звичайно, обов'язково були й видання знаменитої павленківської біографічної серії «Жизнь замечательных людей» із нарисами про життя і діяльність протопопу Авакума, Вольтера, Ротшильда, Белінського, Некрасова та багатьох інших видатних діячів.

Приблизно половину вимог читачів (здебільшого, селян) ПБ становила художня література (белетристика). Оскільки діти та підлітки становили більшість читачів цих книгозбірень, часто підвищений попит був на пригодницьку літературу і казки (наприклад, 50% виданих книг у бібліотеці с. Коцеба Подільської губернії припадало на казки). Користувалася попитом й духовно-моральна література, праці з географії, історії, сільськогосподарства. Мало читали юридичну та

медичну літературу. У ПБ, заснованих КТГ, як і в інших народних книгозбірнях, були досить високими показники обертаності книг (2–5, а в деяких бібліотеках і більше), у зв'язку з чим видання швидко ставали непридатними для користування (щороку в багатьох бібліотеках нараховувалося десятки ветхих книг). Окрім того, відносно багато книг втрачалася з невідомих причин. Так, наприклад, у бібліотеці м. Сміла, після переїзду з приміщення училища до нового будинку міського народного дому було виявлено 212 втрачених книжок [25, 93]. У середньому за рік у ПБ книжкові фонди зменшувалися на 20–60 книг здебільшого через непорядність читачів. Були навіть випадки, коли книги від читачів поверталися за допомогою поліції, як, наприклад, це сталося в книгозбірні с. Щитки Подільської губернії. У звіті КТГ за 1904 р. зазначалося, що «... учителя, заваленные своим собственным делом и ничего не получающие за заведывание библиотеками, не в состоянии следить ещё и за своевременным возвращением книг» [25, 93-95]. Загалом ставлення до книжок серед читачів було бережливим. Проте, кожного року певну частину книг користувачі не повертали. Наприклад, у ПБ м. Богопіль Подільської губернії у 1903 р. із 926 виданих читачам книг 22 не було повернуто [24, 84-85]. В інших бібліотеках губернії у зазначеному році не повертали, щонайменше, від 3 до 8 книг (у більшості – приблизно 20). Були й такі читачі, котрі розглядали бібліотечні книги як джерело певного доходу. Наприклад, у ПБ с. Борщово Київської губернії хлопчик-читач, зі слів його товаришів, бібліотечні книги продавав на ринку. Цікаво, що окрім цього випадку в цій бібліотеці ще п'ять книг не було повернуто читачами-вчителями.

Складним було питання щодо оплати праці бібліотекарів. Наприклад, з 28 ПБ, що надіслали свої відомості про роботу за 1904 р., лише в трьох книгозбірнях бібліотекарі отримували заробітну плату: в книгозбірні с. Клебань Подільської губернії, що розмішувалася в приміщенні чайної КПНТ завідувач отримував 2 руб. у місяць від Брацлавського повітового КПНТ; у бібліотеці с. Сарнове Подільської губернії, що розмішувалася в приміщенні волосної управи, завідувач отримував 6

руб. на місяць від селянського товариства; в с. Степановка Подільської губернії, що розміщувалася в приміщенні церковно-приходської школи, бібліотекар отримував 30 руб. у рік від «господина Савостьянова» [25, 93]. Загалом бібліотекарі вкрай рідко отримували більше 30 руб. у рік. За звітом КТГ за 1906 р. винагороду отримували тільки завідувачі в м. Базалія (40 руб. у рік) і с. Половці (12 руб. у рік) [27, 37]. На початку другого десятиліття ХХ ст. за рішенням земських управ у народних бібліотеках була встановлена заробітна плата завідувачів бібліотек на рівні 60 руб у рік. [20, 40-41]. Проте, багато бібліотекарів народних бібліотек продовжувало працювати безкоштовно.

Аналізуючи звіти 39 ПБ, що надали свої дані у 1906 р., наприкінці року в книгозбірнях нараховувалося 7556 абонентів (у середньому 194 на одну бібліотеку), з них 38% дорослих, 43% підлітків і 19% дітей (до 12 років). 24 бібліотеки, які надіслали звіти, знаходилися при училищах. Приміром, у Волинській губернії значну частину ПБ було відкрито у приміщеннях сільських парафіяльних училищ за фінансової допомоги повітових земських управ. Так, в Овруцькому повіті було відкрито 19 ПБ, у Дубенському – 17, у Новоград-Волинському – 15, у Старокостянтинівському – 10 [19, 117-118]. Крім того, КТГ дійшло домовленості з Подільським земським зібранням про відкриття 154 ПБ, що розміщувалися б в приміщеннях народних училищ у кожній волості Подільської губернії. У 1906 р. було складено списки для перших 50-ти бібліотек-читалень ім. Ф. Ф. Павленкова, а розсилка книг почалася у 1907 р. [27, 31-33]. Проте, планам не судилося здійснитися, оскільки у 1908 р. діяльність Товариства була заборонена.

Зі звіту КТГ за 1906 р. дізнаємося про швидке зростання кількості ПБ та майже всіх їхніх бібліотечних показників. Зокрема, невпинно зростала кількість абонентів у ново-відкритих книгозбірнях (наприклад, у ПБ с. П'ятигорки – до 310 осіб [27, 35-36]). За дослідженнями В. Волошенко, загальне зростання кількості ПБ, що були засновані КТГ, відбувалося так: у 1901 було засновано 10 бібліотек, у 1902 – 17, у 1903 – 18, у 1906 – 80 [2, 40-41]. Зокрема, у 1906 р. у м. Трипілля

було відкрито бібліотеку на кошти професора С. І. Іванова, почала також працювати бібліотека в м. Ковелі при їдальні благодійного товариства. Водночас у цьому ж самому році було поповнено новими книгами 11 бібліотек, що були раніше засновані КТГ, а також надіслано книги до шести міст Південно-Західного краю на загальну суму 54 крб. 78 коп. [27, 31-32]. Загальна вартість заснованих у 1906 р. ПБ становила 8282 руб. 60 коп., із яких 4000 руб. – від повірених Ф. Павленкова, а решта коштів від КТГ, КПНТ, волосних правлінь, сільських громад та інших організацій і приватних осіб [27, 31-33]. За звітом КТГ за 1906 р. загальна кількість ПБ, організованих Товариством у трьох південно-західних губерніях, наприкінці року становила 167 книгозбірень, з яких у Київській губернії було 51 ПБ, у Подільській – 36, у Волинській – 80 [10, арк. 18; 27, 31-32].

Упродовж 1905–1907 рр. культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність КТГ набувала рис, які йшли у розріз із офіційною політикою імперського уряду, що не проходило, звичайно, поза увагою відповідних органів влади. Офіційна влада не могла допустити зростання в Україні розгалуженої мережі безкоштовних народних бібліотек, читалень, книжкових складів та книгарень, народних та недільних шкіл, а також збільшення їхньої ролі у підвищенні загальноосвітнього рівня та розвитку національної самосвідомості українського народу. В 1907 р. осередки та структурні підрозділи КТГ, як і багатьох інших громадських товариств та об'єднань, суттєво утискалися з боку поліцейських установ царського уряду [8]. Ревізії, перевірки та обшуки бібліотек, книжкових складів та приміщень КТГ проходили в умовах посилення цензури в країні та розгортання реакції. У матеріалах розслідування діяльності КТГ (1908–1910 рр.) зазначалось, що «... ревизією в ніч на 24 лютого 1907 года в библиотеке-читальне и книжномъ складе, принадлежащихъ Киевскому обществу грамотности в помещеніи Народного дома на Троицкой площади въ г. Киеве было обнаружено 919 брошюръ, разновременно изъятыхъ изъ обращенія и 1863 брошюры тенденціознаго и противоправительственнаго характера ... обнаружено 9 экземпляровъ запрещенныхъ книгъ и 27 экземпляровъ неле-

гально изданныхх ... брошюръ ...» [9, 120]. «... Тенденціозность этихъ и весьма многихъ другихъ книгъ, посланныхъ Обществомъ грамотности в павленковскіе библіотеки, неоспорима ...» [9, 186]. Отже, до книжкових фондів ПБ Київської губернії КТГ надсилало, серед інших видань, книги, заборонені не тільки для комплектування народних бібліотек, а й цензурою взагалі [14, 32]. Звичайно, певним представникам вищих прошарків суспільства не була до вподоби активна діяльність КТГ у справі відкриття нових народних бібліотек. Так, в окремих газетних нотатках «сумлінні» громадяни скаржилися на те, що в ПБ, які були відкриті КТГ, використовувалися книги революційного спрямування. Наприклад, у газеті «Волинская жизнь» за 12 січня 1907 р. автор листа нарікав на роботу ПБ у с. Авратин Старокостянтинівського повіту Волинської губернії за те, що окремі книги з її фондів не відповідали певному рівню лояльності та умовам формування великодержавного патріотизму. В результаті, автор звертався з проханням закрити бібліотеки ім. Ф. Павленкова, а КТГ притягнути до відповідальності за те, що воно не може прищепити селянам любові до батьківщини, «верноподданничество и благонадѣжность» [19, 118]. Отже, після ретельних перевірок у 1907 р., на початку наступного року діяльність КТГ була заборонена. Так само, всі бібліотеки, засновані Товариством, було закрито, а їхнє майно передано Київському навчальному округу. На неодноразові звернення В. Яковенка впродовж 1908–1910 рр. до піклувальника Київського навчального округу про долю книжкових фондів ПБ останній відповів, що речі та справи КТГ ще не прийняті (це через три роки після розпорядження влади про передачу майна і справ КТГ до Київського навчального округу!). За неофіційними даними, 85 ПБ «зберігалися» (скоріше, перетворювалися на мотлох) у підвалах приміщень Київського навчального округу [38, 26-27]. У зв'язку із закриттям КТГ близько семи років (до 1915 р.) тривало листування управи Подільського губернського комітету в справах земського господарства з радою Київського навчального округу щодо отримання Комітетом 49 ПБ (один комплект бібліотеки був надісланий раніше), які зберігалися на складі КТГ,

що був опечатаний поліцією 9 січня 1908 р. Радше, зазначений Подільський губернський комітет у справах земського господарства так і не отримав відкладені для бібліотек губернії книги [30, 73-76]. На організацію перших 50 безкоштовних сільських ПБ зазначеним комітетом було асигновано 7700 руб. [1, 131].

У 1910 р. умови заповіту Ф. Павленкова було виконано і заснування ПБ було призупинено. Розпорядники заповіту запланували асигнувати кошти на комплектування фондів вже відкритих бібліотек по 100 руб. на кожную [21, 125-126]. У зазначеному році було проведено анкетування ПБ, на яке відгукнулося приблизно 1500 книгозбірень [38, 26]. З усіх вищезазначених ПБ Київської, Подільської та Волинської губерній відгукнулося лише чотири книгозбірні, що пояснюється руйнівними наслідками силових дій влади щодо діяльності цих книгозбірень та просвітницьких товариств у південно-західному краї загалом.

Висновки. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. КТГ надавало фінансову допомогу та організовувало роботу бібліотек різних типів (публічні, народні, дитячі, навчальні та ін.) і видів (сільські, шкільні, земські, павленківські, книгозбірні КПНТ, різних товариств, комісій, релігійних установ, зокрема народні бібліотеки при церковно-приходських школах), що було зумовлено, з одного боку, певними закономірностями розвитку культурно-освітньої та бібліотечної діяльності в країні, загальним національним та демократичним прогресом суспільства, розвитком певних поглядів культурно-освітніх діячів на становлення бібліотечної справи, з другого – активізацією культурно-національного та просвітницького руху та бібліотечного будівництва у Києві та в прилеглих околицях. Матеріальні та організаційні можливості КТГ не дозволяли йому організовувати розвиток широкої мережі бібліотек, подібної до рівня земств. Проте, за 26 років своєї діяльності КТГ відкрило приблизно 1500 бібліотек і за власною ініціативою, і за дорученням інших установ, товариств чи осіб. Кількість заснованих КТГ павленківських бібліотек, за різними відомостями, у трьох південно-західних губерніях становила від 167 до 267 книгозбірень. У формуванні ПБ головний акцент було зроблено на

залучення до зазначеної справи усіх небайдужих осіб, установ, організацій і товариств, зацікавлених у розвитку національної культури, поширенні грамотності та освіти серед незаможних верств населення та у створенні культурних осередків із представників місцевої інтелігенції, адміністрації, духовенства тощо. Позбавлені офіційної підтримки, члени бібліотечної комісії КТГ розуміли, що успіх їхніх культурних заходів щодо заснування нових бібліотек залежить, багато в чому, від зацікавленості та залученні до діяльності книгозбірень певних місцевих громад та окремих активістів. Тому зв'язок із громадськістю, активізація громадської думки, благодійності та пожертвувань на користь різних бібліотечних проектів становили важливу частину повсякденної роботи членів бібліотечної комісії Товариства. Тенденції розвитку ПБ на початку ХХ ст. в Україні співвідносилися з загальними процесами розвитку бібліотечної справи, що виявлялося, зокрема, у формуванні мережі шкільних і народних бібліотек; прагненні поширювати їхню діяльність на периферії повітів та волостей; у пошуку оптимальних методів і форм бібліотечної роботи; у підтримці з боку земств, органів міського самоврядування, громадських організацій, державних установ і приватних осіб. ПБ, що були засновані завдяки фінансовій та організаційній допомозі КТГ, яке проіснувало до 1908 р., відігравали важливу роль у поширенні народного просвітництва, зокрема у популяризації знань, читання та книги. Книжковими фондами ПБ користувалися не тільки мешканці певного населеного пункту, де знаходилася бібліотека, а й жителі сусідніх сіл. Часто читачі приходили з сіл, що знаходилися за 20 км від бібліотеки. Найбільша кількість відвідувань припадала на період, вільний від сільськогосподарських робіт (із пізньої осені до ранньої весни). Кількість абонентів ПБ з року в рік збільшувалася і досягла в середньому 200–300 осіб на кожну книгозбірню (дійсна кількість читачів була, звісно, більшою, оскільки книги для читання передавалися родичам та знайомим). Здебільшого, ПБ працювали три рази на тиждень у вечірні години, проте, деякі працювали щоденно. Завідували ними переважно вчителі та священики або призначені для цього грамотні

місцеві жителі. Приблизно половину читацького складу становили діти до 12 років (здебільшого, учні початкових шкіл та училищ) і підлітки, що нещодавно закінчили початкову школу. Дорослі читачі становили приблизно 25-40% від загальної кількості абонентів, з яких більшість були селянами (приблизно 40%) і робітниками (близько 20%). Більше двох третин абонентів ПБ були чоловіками. Культурно-просвітницька діяльність ПБ була спрямована на боротьбу з неписьменністю, популяризацію суспільно-політичних та природничо-наукових знань, активне просвітництво дорослого населення, створення в книгозбірнях універсальних фондів, регулярне проведення культурно-освітніх заходів тощо. Своєрідність функціонування кожної ПБ була зумовлена відмінностями соціально-економічного та культурного розвитку певної місцевості; активною діяльністю окремих осіб; потребами окремих етнічних, професійних, конфесійних та інших груп населення.

На початку ХХ ст. книги ставали невід'ємною частиною сфери культурного життя не лише губернських, а й повітових міст та містечок України. Поряд зі збільшенням кількості ПБ активно розповсюджувалися різні види народних бібліотек, невеликі книгозбірні при громадських товариствах, церковних братствах, при військових частинах, різноманітних клубах, залізничних станціях тощо. Проте, на думку О. Прищепи, у губернських містах Правобережної України хоча і засновувалося все більше народних читалень, публічних і приватних бібліотек, однак масового поширення бібліотечних закладів у повітових містах не спостерігалось [31, 39]. Освітні товариства хоч і відкривали значну кількість бібліотек, але не займалися побудовою бібліотечної мережі як такої, що пояснювалося і загальнодержавним характером їхньої діяльності (бібліотеки відкривалися по всій Росії), і прагненням до створення якомога більшої кількості бібліотек, незалежно від частоти їхнього розташування [21, 45-46].

Незважаючи на порівняно короткий час свого існування, ПБ, робота яких була організована КТГ, встигли зробити багато корисного у справі розвитку культури та просвітництва у селах та віддалених провінційних районах

центрального регіону країни, оскільки надавали широким верствам населення можливість користуватися, в цілому, прогресивною демократичною книгою та працями з різних галузей знань. Цінність ПБ, заснованих КТГ, полягала у тому, що вони були часто єдиними осередками культури у віддалених населених пунктах та діяли не тільки як бібліотеки, а й як клуби та музеї. Звичайно, умови роботи бібліотек були різними, відрізнялися вони також і розмірами своїх фондів, кількістю читачів та обсягами бібліотечної й культурно-просвітницької роботи. Їхня діяльність була орієнтована на прилучення до читання широким верствам населення, зокрема соціальних низів сіл і невеликих містечок; на підтримку освітнього та просвітницького процесів; на

скорочення культурної дистанції між центром і периферією; на створення та розвиток культурно-освітнього простору регіону. Переживши певний розквіт у 1905–1907 рр., ПБ, засновані КТГ, що часто могли бути розміщені на полицях приблизно двох книжкових шаф, робили свою прогресивну справу у розповсюдженні просвітництва та знань, а також у розширенні читацького середовища, зокрема провінції. ПБ були покликані вирішувати загальнодемократичні, просвітницькі завдання, познайомити неосвіченого читача з кращими зразками художньої, публіцистичної літератури, дати основи політичних, економічних та інших знань, а також стимулювати подальшу самоосвіту особи.

Список використаних джерел

1. Айвазян О. Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття / О. Б. Айвазян // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 129-134. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nzvdpu_ist_2014_22_28
2. Волошенко В. Київське товариство грамотності у поширенні «корисних книг» серед селянства Правобережжя / В. Волошенко // Вісник Прикарпатського університету. Сер. Історія. – 2013. – Вип. 23-24. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 39-48. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2013_23-24_8
3. Волошенко В. Просвітня діяльність Тихона Івановича Осадчого (1866 – 1945) / Вікторія Волошенко // Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі [До 25-річчя відновлення державної незалежності України]: зб. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 20-21 травня 2016 р.). – К., Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 26-29.
4. Горбунов Ю. А. Павленковские библиотеки / Ю. А. Горбунов // Библиотечная энциклопедия. – М. : Изд. «Пашков дом», 2007. – С. 778-779.
5. Гордійчук О. В. Бібліотеки, книжкові склади та магазини Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) / О. В. Гордійчук // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : наук.-практ. збірник / Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок. – К. : Сталь, 2009. – Вип. 1. – С. 65-68.
6. Гордійчук О.В. Перша безплатна бібліотека-читальня Київського товариства грамотності / Олександр Гордійчук // Українська історія та історіографія, джерела національного права: традиції й виклики сучасності: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25-26 травня 2009 р.). – Коломия, 2009. – С. 8-12.
7. Гордійчук О. В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. В. Гордійчук; Держ. вищ. навч. заклад «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.
8. Дело о закрытии Киевского общества грамотности, распространявшего в Юго-Западном крае нелегальную литературу // Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 857, спр. 146, арк. 1–91.
9. Державний архів м. Києва, ф. 287, оп. 1, спр. 61, арк. 1–202.

10. Державний архів м. Києва, ф. 168, оп. 1, спр. 7, арк. 1–100.
11. Завальнюк О. М. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 2. – С. 3–15
12. Зніщенко М. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи в діяльності «Київського Общества Грамотности» (1882–1908) [Електронний ресурс]. Ч. 1 / М. Зніщенко // Київська обласна бібліотека для дітей: [веб-сайт]. – Режим доступу: http://child-library.kiev.ua/files/znischenko_03.pdf.
13. Зніщенко М. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи в діяльності «Київського Общества Грамотности» (1882–1908) [Електронний ресурс]. Ч. 2 / М. Зніщенко // Київська обласна бібліотека для дітей: [веб-сайт]. – Режим доступу: http://child-library.kiev.ua/files/znischenko_04.pdf.
14. Зніщенко М. П. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи в діяльності «Київського Общества Грамотности» (1882–1908) / М. П. Зніщенко, Л. П. Соляник; Київ. обл. дит. б-ка. – К. : Смолоскип, 1997. – 38 с.
15. Зніщенко М. П. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи в діяльності «Київського Общества Грамотности» (1882–1908) / М. П. Зніщенко // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 11. – С. 31-35; № 12. – С. 26-30.
16. Калиниченко А. Київське товариство грамотності (1882–1908) / А. Калиниченко, Н. Калиниченко // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С. 74-75.
17. Каросва Т. Р. Бібліотечна мережа Східного Поділля на початку XX ст. / Т. Р. Каросва // Подільський книжник: Альманах. Вип. 6 (2013 р.) – 7 (2014 р.). – Вінниця, 2015. – Вип. 7 (2014 р.). – С. 53-69.
18. Корнієвська О. В. Київське товариство грамотності / О. В. Корнієвська // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 249-250. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_tvo_gramotnosti
19. Коцур А. П. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) : монографія / А. П. Коцур, О. В. Гордійчук. – К. : ФОП Д. Ю. Корзун, 2011. – 196 с.
20. Лучка Л. М. Народні бібліотеки та читальні Катеринославської губернії: виникнення, розвиток та діяльність (наприкінці XIX – початку XX ст.) / Л. М. Лучка // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – № 6. – Т. 15. – С. 34-45.
21. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е. Н. Медынский. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Наука, 1916. – 327 с.
22. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 год. – К. : Тип. М. Д. Ивановой, 1902. – 124 с.
23. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности в 1902 году. – К. : Тип. Н. А. Гирич, 1903. – 108 с., XXII с.
24. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности за 1903 год. – К. : Тип. Н. А. Гирич, 1904. – 126 с., XVIII с.
25. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности в 1904 году. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1905. – 162 с.
26. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности в 1905 году. – К. : Тип. Т-ва Н. А. Гирич, 1906. – 136 с.
27. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1906 год. – К. : Тип. 1-й Киевской Артели печатного дела, 1907. – 99 с.
28. Павленковские бесплатные народные библиотеки // Русская школа. – 1909. – № 7/8. – С. 121-122.
29. Плотников А. Е. Народные и общественные библиотеки по данным анкеты Общества библиотекосведения / А. Е. Плотников // Библиотекарь. – 1910. – Вып. 1. – С. 7-31.
30. Подольское губернское земство. Отчет по отделу народного образования за 1914 год. – Константиноград : тип. Ицковича, 1916. – IV, 121 с.
31. Прищепа О. Побутування книжок в культурному просторі міст Правобережної України (XIX – початок XX ст.) / Олена Прищепа // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Сер.: Історичні науки. – 2015 – Вип. 24. – С. 36-41. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoi_2015_24_7
32. Рогова В. Педагогічні бібліотеки України / В. Рогова // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2003. – № 2. – С. 72-76.

33. Сенченко И. И. Павленковское движение в России / И. И. Сенченко // Библиотечная жизнь Белгородчины / Белгородская гос. универсальная научная б-ка, Научно-методический отдел; сост. Е. А. Козлова, И. В. Яцкевич. – Белгород, 2001. – Вып. 1 (11). – С. 54-62.
34. Серополко С. О. Внешкольное образование : сб. статей / С. О. Серополко. – М.: Изд. журн. «Пед. листок», 1912. – 128 с.; Сірополко С. Бібліотечна справа / С. Сірополко // Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 823–837
35. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 665, спр. 35, Арк. 22-78.
36. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 227, Арк. 79-102.
37. Шириновская Л. А. Ф. Ф. Павленков и павленковские библиотеки / Л. А. Шириновская // Чтение в библиотеках России: инф. изд. – СПб., 2004. – Вып. 4: Историко-культурные традиции в деятельности публичных библиотек. – С. 129-135.
38. Яковенко В. И. О павленковских библиотеках: Доклад В. И. Яковенко (Прочитан на 2-ом публичном собрании 7 июня 1911 г.) / В. И. Яковенко // Труды первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в Санкт-Петербурге 1–7 июня 1911 г. В 2-х ч. / Общество библиотекосведения. – СПб. : Тип. М. Меркушина; Невский пр. 8, 1902. – Ч. 2. – С. 24-28.
39. Яковенко В. Павленковские бесплатные народные библиотеки / В. Яковенко, В. Черкасов // Кн. вестн. – 1909. – № 29. – С. 356-357.
40. Ярославцева Н. Н. Павленковские библиотеки России и ближнего зарубежья (XX – нач. XXI вв.) / Н. Н. Ярославцева // 20 лет «Содружеству павленковских библиотек» : сборник материалов / Волгогр. ОУНБ им. М. Горького, Отдел НИиМР; сост. Н. Н. Ефимова ; ред. и отв. за вып. О. А. Лященко. – Волгоград, 2016. – С. 8-16.
41. Ярославцева Н. Н. Ф. Ф. Павленковские библиотеки / Н. Н. Ярославцева // Герценка: Вятские записки. – Киров, 2000. – Вып. 1. – С. 77-95. – Режим доступа: http://www.herzenlib.ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number1&ELEMENT=gerzenka1_5_5

References

1. Aivazian, O. B. (2014) Traditional library in Podolia in the late XIX – early XX century. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]*. Seria: Istorii, 22, 129-134. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzvdpu_ist_2014_22_28 [in Ukrainian].
2. Voloshenko, V. (2013). Kyiv literacy Society «useful books» among peasants Right shore. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Ser. Istorii*, 23–24, 39–48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2013_23-24_8 [in Ukrainian].
3. Voloshenko, V. (2016). Educational activities Tikhon Ivanovich Osadchy (1866–1945). Problems and prospects for the development of science, science and technology in the Ukraine and the world (the 25th anniversary of Ukraine's independence). *Proceedings on the materials of the All-Ukrainian Scientific Conference*, (pp. 26–29). Kyiv, Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Horbunov, Yu. A. (2007). Pavlenkov's libraries. *Librarian encyclopedia*. (pp. 778–779). Moscow, «Pashkov dom» [in Russian].
5. Hordiichuk, O. V. (2009). Libraries, book stores and shops Kiev Society literacy (1882–1908 biennium). *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy; Akad. pratsi i sots. vidnosyn Federatsii profspilok*, 1, 65-68 [in Ukrainian].
6. Hordiichuk, O. V. (2009). The first free library-reading literacy Kiev Society. *Ukrainian history and historiography, a source of national law, tradition and modern challenges: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference* (pp. 8-12). Kolomyia [in Ukrainian].
7. Hordiichuk, O. V. (2010). The establishment and operation of Kyiv Society of Literacy (1882–1908). *Extended abstract of candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi* [in Ukrainian].
8. The case of the closure of the Kyiv Literacy Society, which distributed illegal literature in the Southwest Territory. *Central State Historical Archive Ukraine*. (f. 442). (op. 857). (case 146). (pp. 1-91). Kyiv [in Russian].
9. State Archives. (f. 287). (op. 1). (case 61). (pp. 1–202). Kyiv [in Russian].
10. State Archives. (f. 1687). (op. 1). (case 7). (pp. 1–100). Kyiv [in Russian].
11. Zavalniuk, O. M. & Komarnytskyi, O. B. (2002). Podolia libraries in late XIX - early XX century. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: Zb. nauk. prats*, 2, 3–15, Kamianets-Podilskyi, Oiium [in Ukrainian].

12. Znishchenko, M. Libraries as centers of cultural and educational work of «Kiev literacy society» (1882–1908) Part 1. Retrieved from http://child-library.kiev.ua/files/znischenko_03.pdf. [in Ukrainian].
13. Znishchenko, M. Libraries as centers of cultural and educational work of «Kiev literacy society» (1882–1908). Part 2. Retrieved from http://child-library.kiev.ua/files/znischenko_04.pdf. [in Ukrainian].
14. Znishchenko, M. P. & Solianyk L. P. (1997). Libraries as centres of cultural and educational work of «Kiev literacy society» (1882–1908). Kyiv, Smoloskyp [in Ukrainian].
15. Znishchenko, M. P. (1997). Libraries as centers of cultural and educational work of «Kiev literacy society» (1882–1908). Visnyk Knyzhkovoï palaty, 11, 31–35; 12, 26–30 [in Ukrainian].
16. Kalynychenko, A. & Kalynychenko, N. (1997). Kyiv Society of Literacy (1882–1908). Ridna shkola, 12, 74–75 [in Ukrainian].
17. Karoieva, T. R. (2015). Library Network of Eastern Podolia in the early XX century. Podilskyi knyzhnyk: Almanakh. 6-7, 53–69 [in Ukrainian].
18. Korniiivska, O. V. (2007). Kyiv literacy Society. Encyclopedia of History of Ukraine T. 4: Ka-Com, 249–250. Kyiv, Naukova dumka, Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_tvo_gramotnosti [in Ukrainian].
19. Kotsur, A. P. & Hordiichuk, O. V. (2011). The establishment and operation of the Kyiv Society of Literacy (1882–1908). Kyiv [in Ukrainian].
20. Luchka, L. M. (2007). Public libraries and reading Ekaterinoslav province origin, evolution and activities (late XIX – early XX centuries). Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Istorii ta arkhеolohiia, (Vols.6) 15, 34–45 [in Ukrainian].
21. Medynskij, E. N. (1916). Out-of-school Education, its meaning, organization and techniques. Moscow: Nauka [in Russian].
22. Report on the activities of the Kiev Literacy Society for 1901. (1902). Kyiv [in Russian].
23. Report on the activities of the Kiev Literacy Society for 1902. (1903). Kyiv [in Russian].
24. Report on the activities of the Kiev Literacy Society for 1903. (1904). Kyiv [in Russian].
25. Report on the activities of the Kiev Literacy Society for 1904. (1905). Kyiv [in Russian].
26. Report on the activities of the Kiev Literacy Society for 1905. (1906). Kyiv [in Russian].
27. Report on the activities of the Kyiv Literacy Society for 1906. (1907). Kyiv [in Russian].
28. Pavlenko Free National Library. (1909). Russkaia shkola, 7/8, 121–122 [in Russian].
29. Plotnikov, A. E. (1910). Folk and public libraries according to the questionnaire of the Society of Library Science. Bibliotekar, 1, 7–31 [in Russian].
30. Podolsk Provincial zemstvo. Report on the Department of Public Education for 1914 (1916). Constantinograd: type. Itskovich [in Russian].
31. Pryshchepa, O. (2015). Existence of books in the cultural space of cities Right-Bank Ukraine (XIX–XX centuries). Naukovi zapysky Nats. un-tu «Ostrozka akademiia». Ser.: Istorychni nauky, 24, 36–41. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoi_2015_24_7 [in Ukrainian].
32. Rohova, V. (2003). Pedagogical Library of Ukraine. Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii, 2, 72–76 [in Ukrainian].
33. Senchenko, Y. Y. (2001). The Pavlenkov movement in Russia. Biblioteknaia zhizn Belhorodchiny, 1 (11), 54–62 [in Russian].
34. Seropolko, S. O. (1912). Out-of-school education: Sat. Articles. Moscow. [in Russian]; Siropolko, S. (2001). Libraries. Siropolko, S. History of Education in Ukraine. (pp. 823–837). Kyiv: Nauk. dumka, [in Ukrainian].
35. Central State Historical Archive Ukraine. (f. 442). (op. 665). (case 35). (pp. 22–78) Kyiv [in Russian].
36. Central State Historical Archive of Ukraine. (f. 707). (op. 227). (pp. 79–102). Kyiv [in Russian].
37. Shirinovskaia, L. A. (2004). F. F. Pavlenkov and Pavlenkov Libraries. Chtenie v bibliotekakh Rossii: Inf. izd. Issue 4: Istoriko-kulturnye traditsii v deiatelnosti publichnykh bibliotek, 129–135 [in Russian].
38. Yakovenko, V. Y. (1912). About Pavlenkov's Libraries: VI Yakovenko's Report Proceedings of the first All-Russian Congress on Library Science. St. Petersburg Type M. Merkushina [in Russian].
39. Yakovenko, V. & Cherkasov V. (1909). Pavlenkov Free National Library. The Book Herald, 29, 356–357 [in Russian].
40. Yaroslavtseva, N. N. (2016). Pavlenkov libraries of Russia and the abroad (XX – beginning of the 21st centuries). (pp. 8–16). Volhohrad [in Russian].
41. Yaroslavtseva, N. N. (2000). Pavlenkov libraries. Hertsenka: Viatskie zapiski. Issue 1. pp. 77–95. Kirov. Retrieved from http://www.herzenlib.ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number1&ELEMENT=gerzenka1_5_5 [in Russian].